

„Varšuva ašarose skendinčiu veidu,
Raudanti kapinėmis virtusių gatvių,
Pergyvens visus savo priešus
Ir vėl išvys dienos šviesą.“

Iš „Maldyno“ dainos, skirtos kautynėms Varšuvos gete
ir laimėjusiam pirmą vietą dainų konkurse.
Ją prieš mirtį sukūrė jauna žydaitė, o tekstas
išspausdintas leidinyje „Getų moterys“, 1946 m.

Turinys

<i>Moterų, knygos veikėjų, sąrašas</i>	<i>ix</i>
<i>Lenkijos žemėlapis</i>	<i>xi</i>

Ižanga. Kovos kirviai	1
Prologas. Žvilgsnis į ateitį. Gintis ar gelbėtis?	11

Pirma dalis. Geto merginos

Pirmas skyrius. Po lin	19
Antras skyrius. Iš ugnies į ugnį	33
Trečias skyrius. Moterų kovos pradžia	37
Ketvirtas skyrius. Sulaukti ryto: teroras gete	53
Penktas skyrius. Varšuvos getas. Ugdymas ir žodis	66
Šeštas skyrius. Ir dvasia, ir kraujas. ŽOB kūrimas	76
Septintas skyrius. Klajonių metas. Nuo benamės iki ūkvedės	92
Aštuntas skyrius. Virsti akmeniu	108
Devintas skyrius. Juodvarniai	114
Dešimtas skyrius. Trys eilutės istorijoje. Kalėdų staigmena Krokuvoje	131
Vienuoliktas skyrius. Naujieji, 1943-ieji, metai – mažasis Varšuvos sukilimas	145

Antra dalis. Velniai ar deivės

Dvyliktas skyrius. Pasirengimas	159
Tryliktas skyrius. Kurjerės	167
Keturioliktas skyrius. Gestapo viduje	176
Penkioliktas skyrius. Varšuvos geto sukilimas	188
Šešioliktas skyrius. Banditai su kasomis	200
Septynioliktas skyrius. Ginklai, ginklai, ginklai	217
Aštuonioliktas skyrius. Skerdynės	266
Devynioliktas skyrius. „Laisvė“ išeina į miškus. Partizanai	232
Dvidešimtas skyrius. „Malinos“, pinigai ir gelbėjimas	252

Dvidešimt pirmas skyrius. Klemalis	263
Dvidešimt antras skyrius. Zaglembijos Jeruzalės gaisras	271

Trečia dalis. „Niekas jų nesulaikys“

Dvidešimt trečias skyrius. Bunkeryje ir už jo	281
Dvidešimt ketvirtas skyrius. Gestapo tinklas	299
Dvidešimt penktas skyrius. Gegutė	313
Dvidešimt šeštas skyrius. Seserys, keršykite!	328
Dvidešimt septintas skyrius. Dienos šviesa	346
Dvidešimt aštuntas skyrius. Didysis pabėgimas	250
Dvidešimt devintas skyrius. <i>Zag nit keyn mol az du geyst dem letstn veg</i>	368

Ketvirta dalis. Emocinis palikimas

Trisdešimtas skyrius. Gyvenimo baimė	399
Trisdešimt pirmas skyrius. Pamiršta jėga	404
Epilogas	419

<i>Autorė apie faktinės medžiagos paieškas</i>	433
--	-----

<i>Baigiamasis žodis antrajam knygos leidimui</i>	438
---	-----

<i>Padėkos</i>	443
----------------	-----

<i>Išnašos</i>	446
----------------	-----

Bibliografija

<i>Archyviniai šaltiniai</i>	501
------------------------------	-----

<i>Internetiniai šaltiniai</i>	502
--------------------------------	-----

<i>Parodos ir paminklai</i>	503
-----------------------------	-----

<i>Renginiai</i>	504
------------------	-----

<i>Asmeniniai pokalbiai</i>	504
-----------------------------	-----

<i>Papildoma ir dar nepublikuota medžiaga</i>	505
---	-----

<i>Rinktinės knygos</i>	505
-------------------------	-----

<i>Rinktiniai straipsniai</i>	509
-------------------------------	-----

<i>Filmai ir garso įrašai</i>	510
-------------------------------	-----

<i>Rodyklė</i>	511
----------------	-----

Moterų, knygos veikėjų, sąrašas

(Pagal eiliškumą knygoje)

Renia Kukielka (Kukielka): gimusi Jendżejuve (Jędrzejów), organizacijos „Laisvė“* kurjerė.

Sara Kukielka (Kukielka): Renios vyresnioji sesuo, „Laisvės“ kovotoja, globojusi žydų našlaičius Bendzine (Będzin).

Civja Lubetkin: gimusi Bytenyje, viena iš aktyviausių „Laisvės“ ir Žydų kovos organizacijos (ŽOB) kovotojų, Varšuvos geto sukilimo dalyvių.

Frumka Plotnicka (Płotnicka): gimusi Pinske, „Laisvės“ kovotoja, vadovavusi Bendzino kovinei grupei.

Hancė Plotnicka (Płotnicka): Frumkos jaunesnioji sesuo, taip pat aktyvi „Laisvės“ kovotoja ir kurjerė.

Tosia Altman: viena iš „Jaunojo sargybinio“ vadovių, viena iš aktyviausių jos kurjerių Varšuvoje.

Vladka Meed, mergautinė – Feigelė Peltel: Bundo** kurjerė Varšuvoje.

Chajka Klinger: viena iš „Jaunojo sargybinio“ ir Bendzino kovinės grupės vadovių.

Gusta Dawidson: viena iš aktyviausių jaunųjų sionistų organizacijos Krokuvoje „Akiva“ narių, kurjerė.

Hela Schüpper: „Akivos“ kurjerė Krokuvoje.

* „Dror“ – kairiųjų pažiūrų jaunųjų sionistų organizacija.

** „Bund“ – Visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga.

Bela Hazan: „Laisvės“ kurjerė Grodne, Vilniuje, Balstogėje. Veikė kartu su **Lionka Kozibrodzka** ir **Tema Schneiderman**.

Chasia Bielicka ir **Chajka Grossman:** „Jaunojo sargybinio“ kurjerės, antifašistinio judėjimo Balstogėje dalyvės.

Ružka Korczak: viena iš Vilniaus kovinės grupės (FPO) „Jaunasis sargybinis“ vadovių ir aktyviausių partizaninio pasipriešinimo dalyvių.

Vitka Kempner: viena iš Vilniaus kovinės grupės „Jaunasis sargybinis“ vadovių ir aktyviausių partizaninio pasipriešinimo dalyvių.

Zelda Treger: organizacijos „Jaunasis sargybinis“ Vilniuje ir partizanų kurjerė.

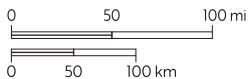
Fajė (Faye) Schulman: fotografė, vėliau tapusi partizanų slaugytoja ir kovotoja.

Anna Heilman: Varšuvos organizacijos „Jaunasis sargybinis“ narė, kuri dalyvavo Aušvico kalinių pasipriešinimo judėjime.

Lenkija Antrojo pasaulinio karo metu

 Lenkijos sienos iki 1939 m. rugsėjo 1 d.

Ižanga. Kovos kirviai

Britų bibliotekos skaitykla kvepėjo senomis knygomis. Spoksojau į viena ant kitos sukrautas mano užsakytas knygas su moterų istorijomis ir įtikinėjau save, kad jų nėra *per daug*, kad tai ne *per didelis* iššūkis. Krūvos apačioje laukė visiškai kitokia knyga: kietais viršeliais, aptraukta jau nutrinta mėlyna drobele, gelstančiais neapipjaustytais kraštais. Atverčiau ją pirmiausia ir radau maždaug du šimtus lapų. Šriftas smulkus, jidiš kalba. Mokėjau šią kalbą, tačiau nebuvau jos vartojusi jau daugiau kaip penkiolika metų.

Jau ketinau grąžinti knygą atgal nė neskaičiusi. Vis dėlto kažkoks keistas jausmas paskatino paskaityti, ir aš peržvelgiau keletą lapų. Tikėjau rasianti nuobodų hagiografinį graudenumą ir abstrakčius talmudinius samprotavimus apie moterų stiprybę bei narsą. Bet aptikau moteris, diversijas, šautuvus, slėpynes, dinamitą. Atradau trilerį.

Nejaugi tai tiesa?

Buvau apstulbusi.

Ieškojau stiprių moterų žydžių.

Trečiojo tūkstantmečio pradžioje, būdama dvidešimties su viršum, gyvenau Londone, dienomis dirbau meno istorike, o vakarais – aktore komike. Abiejose veiklose mano žydiška tautybė kėlė problemų. Juokelius man už akių apie mano semitišką išvaizdą ir manieringumą laidė ir profesoriai, ir meno galerijų savininkai, ir žiūrovai, ir kolegos atlikejai, ir prodiuseriai. Galiausiai ėmė aiškėti, kad britams akis bado mano visiškai atviras, be jokio drovumo reiškiamas žydiškumas. Buvau užaugusi stipriais tarpusavio ryšiais susijusioje Kanados žydų bendruomenėje, vėliau studijavau koledže Jungtinių Valstijų šiaurės rytuose. Nei vienur,

nei kitur mano kilmė nekrito į akis; man nereikėjo savo asmenybės dalyti į privačią ir viešą. Tačiau atviras savo kitioniškumo demonstravimas Anglijoje prilygo akiplėšiškumui ir trikdė žmones. Suvokusi tai, patyriau stiprų sukrėtimą, o savimone mane paralyžiavo. Nežinojau, kaip su tuo susidoroti. Ignoruoti? Atsakyti sąmoju? Pasisaugoti? Reaguoti pernelyg jautriai? Reaguoti atsainiai? Užsislaptinti ir prisiimti dvilypę tapatybę? Atsitraukti?

Tikėdamasi išspręsti šią dilemą, atsigrėžiau į meną ir tyrinėjimus ir po kurio laiko parengiau vaidinimą apie žydžių tapatybę bei iš kartos į kartą perduodamą traumuojančią emocinį palikimą. Bebaimės žydės idealu man tapo Hanna Senesh*, viena iš nedaugelio moterų Antrojo pasaulinio karo metų rezistenčių, palikusių pėdsaką istorijoje. Vaikystėje lankiau pasaulietinę žydų mokyklą, – jos pagrindiniai principai perimti iš Lenkijos žydų judėjimo, – kurioje studijavome hebrajų poeziją ir jidiš kalba rašytus romanus. Penktoje jidiš kalbos klasėje sužinojome apie Hanną ir apie tai, kaip ji, tuo metu dvidešimt dvejų mergina iš Palestinos, prisidėjusi prie Britanijos desantininkų, kovojusių prieš nacius, sugrįžo į Europą padėti pasipriešinimo kovų dalyviams. Jos misija baigėsi nesėkmingai, tačiau jai pavyko padrašinti kitus. Prieš pat mirties nuosprendį ji atsisakė akių raiščio, pareikšdama, jog nori žiūrėti tiesiai į kulka. Hanna žvelgė tiesai į akis, gyveno, laikydamasi įsitikinimų, mirė už savo įsitikinimus ir didžiavosi, viešumoje būdama savimi.

Tą 2007-ųjų pavasarį Britų bibliotekoje Londone ieškojau informacijos apie Senesh, vildamasi rasti detalų jos asmenybės aprašymą. Kadangi knygų apie ją nebuvo daug, užsisakiau visas, kuriose minimas jos vardas. Netrukus paaiškėjo, kad viena iš jų parašyta jidiš kalba. Aš jau buvau bepadedanti knygą atgal.

Vis dėlto paėmiau ją į rankas ir atsiverčiau. Tai buvo *Freuen in di Ghettos*¹ („Getų moterys“), išleista Niujorke 1946 metais. Ėmiau versti jos lapus. Šimto aštuoniasdešimt penkių puslapių antologijoje Hanna buvo paminėta tik paskutiniame jos skyriuje. Pirmieji 170 knygų puslapių pasakojo apie kitas moteris, t. y. apie kelias dešimtis nežinomų

* Autorė vartoja suanglintą jos pavardės, Szenes, variantą.

jaunų žydaičių, kurios kovojo, priešinosi fašistiniam režimui, daugiausia Lenkijos getuose. Šios „getų merginos“ papirkdavo gestapo sargybinius, duonos kepalėliuose slėpė revolverius, padėjo įrengti požeminių bunkerių sistemas. Jos flirtavo su naciais, vaišindavo juos vynu, viskiu ir pyragaičiais, o paskui, niekam nematant, nugalabydavo. Jos šnipinėjo Maskvos naudai, parūpindavo suklastotų asmens dokumentų, platino pogrindžio proklamacijas ir perduodavo teisingą informaciją apie tai, ką išgyvena žydai. Jos slaugė sergančius ir mokė vaikus, sprogdino geležinkelius, kuriais vykdavo vokiečių traukiniai, į orą paleido Vilniaus elektros pastotę. Persirengusios taip, kad niekas neįtartų jas esant žydėmis, dirbo tarnaitėmis Varšuvos „arijų“ dalyje, padėjo žydams ištrūkti iš getų kanalais, pro kaminus, pro skylės sienose, namų stogais. Jos papirkdavo budelius, rašė informacinius biuletenius pogrindiniam radijui, palaikė saviškių dvasią, derėdavosi su lenkų ūkininkais, gestapininkų akivaizdoje gabendavo ginklų prigrūstus lagaminus, įkūrė antinacistinę grupę ir, be abejo, atliko daug įvairių pogrindžio administravimo pareigų.

Nors buvau gavusi išsilavinimą pagal žydišką ugdymo programą, niekada anksčiau nebuvo skaičiusi tokių stulbinamai detalių pasakojimų apie moterų kovotojų kasdienybę ir žygdarbius. Aš negalėjau nė įsivaizduoti, nei kiek žydžių dalyvavo rezistencijoje, nei koku mastu jos buvo į ją įsijungusios.

Šie pasakojimai mane ne tik stebino, bet ir palietė asmeniškai, visiškai pakeitė supratimą apie savo pačios istoriją. Esu kilusi iš Holokaustą išgyvenusių Lenkijos žydų šeimos. Mano babytė Zelda (mano vyresniosios dukros bendravardė) nedalyvavo rezistencinėje kovoje, o jos traagiška sėkmingo pabėgimo istorija formavo mano požiūrį į išgyvenimą. Senele, neatrodžiusi panaši į žydę, – aukšti skruostikauliai ir trumpa, lyg nugnybta nosis, – pabėgusi iš okupuotos Varšuvos, perplaukė upes, slėpėsi vienuolyne, koketavo su nacių tam, kad šis nuduotų jos nepažįstą, slėpėsi sunkvežimyje, gabenusiame apelsinus į rytus, galiausiai, slapta kirtusi sieną, pateko į Rusiją, kur, kad ir kaip ironiškai susiklostė, išsaugojo gyvybę kalinama Sibiro lageriuose. Mano babytė buvo tvirta it jautis, tačiau neteko Varšuvoje likusių savo tėvų ir trijų iš keturių se-

serų. Ji perpasakodavo savo šurpią istoriją kiekvieną popietę, prižiūrėdama mane, grįžusią iš mokyklos, o jos akyse matydavau ašaras ir tūžį. Monrealio žydų bendruomenę, kurioje augau, sudarė daugiausia Holokaustą išgyvenusiųjų šeimos, todėl ir mano šeima, ir kaimynų šeimos žinojo daug panašių skausmo ir kančios kupinų istorijų. Mano genus buvo paženklinsi trauma (neurologijos mokslininkai sakyty, kad ji pakeitė juos). Aš augau, supama represijų ir baimės auros.

Tačiau atvertusi *Freuen in di Ghetto*s radau visiškai kitokią karo metų moterų istoriją. Jų veiklos liudijimai mane sukrėtė. Šios moterys elgėsi nuožmiai, įnirtingai, netgi smirtingai: užsiėmė kontrabanda, rinko žvalgybinę informaciją, vykdė diversijas ir dalyvavo kautynėse; jos didžiavosi savo užsidegimu. Knygos autoriai neprašė užjausti šių moterų, bet aukštino jų narsą ir bebaimiškumą. Nors jos dažnai badavo ir buvo kankinamos, išliko drąsios ir nepalaužiamos. Kai kurios turėjo galimybę pabėgti, bet nebėgo, o buvo ir tokių, kurios nusprendė grįžti atgal ir kovoti. Mano babytė buvo mano didvyrė, tačiau, kad ir kaip ten būtų, jeigu ji būtų nusprendusi rizikuoti savo gyvybe, pasilikusi gete ir stojusi į kovą? Negana to, ramybės man nedavė klausimas: o ką aš daryčiau panašioje situacijoje? Kaučiausi ar traukčiausi?

Iš pradžių maniau, kad *Freuen* aprašytos keliasdešimt moterų yra visos pasipriešinimo sąjūdyje dalyvavusios žydės. Bet vos tik prisiliečiau prie temos, neįtikėtini pasakojimai apie moteris kovotojas ėmė lįsti iš visų kampų – archyvų, katalogų ir elektroninių laiškų, kuriuos siuntė nepažįstami žmonės, pasakojantys savo šeimų istorijas. Apie kitas kelias dešimtis moterų sužinojau iš jų prisiminimų nedidelės apimties leidiniuose. Nuo praėjusio amžiaus penktojo dešimtmečio iki šių dienų buvo užrašyta keli šimtai liudijimų lenkų, rusų, hebrajų, jidiš, vokiečių, prancūzų, olandų, danų, graikų, italų ir anglų kalbomis.

Holokausto tyrinėtojai diskutuoja, ką „laikyti“ žydų pasipriešinimo veiksmais². Daugelis jų pasipriešinimą supranta pačia plačiausia žodžio reikšme ir jam priskiria bet kokią veiksmą, kuris palaikė žydų

žmoniškumą – tiek pavienius, tiek bendrus poelgius, net nesąmoningai ignoruojančius nacių politiką arba ideologiją, įskaitant paprasčiausią išgyvenimą. Kitų nuomone, pernelyg platus apibrėžimas sumenkina žmones, kurie aktyviai priešindamiesi režimui rizikavo savo gyvybe, be to, pasipriešinimas ir atsparumas yra skirtingi dalykai.

Pasipriešinimo veiksmai, apie kuriuos sužinojau domėdamasi mano dėmesio centre atsidūrusiomis Lenkijos žydėmis, labai praplėtė sąvokos ribas, pradedant kompleksiniu planavimu bei detaliais parengiamaisiais darbais, reikalingais, pavyzdžiui, didelio kiekio trotilo sprogdinimams, ir baigiant spontaniškais bei paprastais, netgi bufonądą primenančiais poelgiais, įskaitant persirengimą teatriniais ir maskarado kostiumais, kandžiojimą ir draskymą, besistengiant išsisukti iš fašistų nagų. Daugelis siekė išlaisvinti žydus, kitos buvo pasiryžusios mirti kartu su jais ir palikti po savęs savigarbos pavyzdį. *Freuen* daug dėmesio skiria moterų „geto kovotojų“ – pagrindžio agenčių iš žydų jaunimo grupių, kurios darbavosi gete, veiklai. Jos dalyvavo mūsųose, redagavo pagrindžio biuletenius, užsiėmė socialine veikla. Kaip tik moterys sudarė didžiumą kurjerių, kurie vykdė specifines užduotis kovinių operacijų įkarštyje. Apsimesdamos ne žydėmis, jos judėdavo tarp uždarų getų ir miestų, nelegaliai gabendamos žmones, pinigus, dokumentus, perduodamos informaciją ir ginklus, kurių dalį išgydavo pačios.

Žydės ne tik kovojo gete, bet ir pasitraukdavo į miškus, stodavo į partizanų gretas, vykdė diversijas, žvalgybos užduotis. Dalis pasipriešinimo veiksmų būdavo „neorganizuoti“ ir vienkartiniai. Kitos Lenkijos žydės kovojo rezistencijos judėjime dalyvavusiuose užsienio šalių kariniuose vienetuose arba prisidėjo prie Lenkijos pagrindžio. Moterys buvo įkūrusios platų gelbėjimo tinklą³, kurio nariai slėpė kitus žydus arba padėjo jiems pabėgti. Galiausiai jos priešinosi morališkai, dvasiškai ir kultūriškai: slėpė savo tapatybę, platino žydiškas knygas, linksmomis istorijomis malšino transportuojamų tautiečių baimę, paprasčiausiai savo glėbyje šildė barako drauges⁴, steigė sriubos valgyklas našlaičiams. Pastaroji veikla kartais būdavo organizuota, vieša, bet nelegali, o kartais asmeniškai, slapta.

Daugelį mėnesių gilindamasi į šią temą, ne tik aptikau tikrą lobį savo knygai, bet ir susidūriau su iššūkiu: tokių nuostabių pasipriešinimo kovų istorijų radau daugiau, nei būčiau galėjusi įsivaizduoti – kaip man visą šią informaciją susiaurinti ir išsirinkti pagrindines asmenybes?

Galų gale nusprendžiau apsiriboti mane įkvėpusia *Freuen*, kurioje didžiausias dėmesys skiriamas geto kovotojoms iš jaunimo organizacijų „Laisvė“ (*Dror*) ir „Jaunasis sargybinis“ (*Hašomer Haca'ir*). Prie *Freuen* daugiausia buvo prisidėjusi kurjerė, pasirašiusi „Renia K.“ Ji man iškart tapo labai artima, tik ne dėl to, kad buvo labiausiai žinoma iš jų visų, tikra kovotoja, charizmatiška vadovė, o dėl visai priešingos priežasties. Renia nebuvo nei idealistė, nei revoliucionierė, o tik sumani mergina, kilusi iš vidurinėsios klasės ir staiga atsidūrusi negailestingame košmare, iš kurio negalėjo atsibusti. Renia, skatinama teisingumo jausmo ir sukilus pykčiui, suėmė save į rankas ir ryžosi veikti. Mane sužavėjo jos šiurpą keliantys pasakojimai apie granatų vagystes už geto ribų ir jų kontrabandą bei išsamūs jos slaptų misijų aprašymai. Dvidešimtmetė Renia, pasitelkusi prozos žanrą, nuosekliai ir reflektvyviai, vaizdingai ir atvirai, kur ne kur netgi sąmojingai, perteikė savo ankstesnių penkerių metų patirtį.

Vėliau man pavyko išsiaiškinti, kad Renios pasakojimai *Freuen* yra ištraukos iš gerokai didesnės apimties atsiminimų knygos⁵, kuri buvo parašyta lenkų kalba ir 1945 metais išleista hebrajų kalba Palestinoje. Jos knyga buvo vienas iš pirmųjų (kai kas mano, kad *pirmasis*)⁶ išsamių asmeninių liudijimų Holokausto tema. 1947 m. Niujorko prekybiniame rajone įsikūrusi „Jewish Press“ leidykla jos knygą išleido anglų kalba⁷ su įžymaus vertėjo parašyta įžanga. Tačiau knyga, o su ja ir visas joje aprašomas gyvenimas greitai nuėjo į užmarštį. Apie Renią nugirsdavau tik iš trumpų paminėjimų ir mokslininkų anotacijų. Rašydama knygą ir jos istoriją iš išnašų perkeldama į tekstą, atskleidžiau šios nežinomos žydų tautybės moters, pasižymėjusios stebėtinomis drąsos reikalaujančiais poelgiais, portretą. O norėdama parodyti narsių moterų veiklos mastą, į Renios istoriją įpyniau pasakojimus apie Lenkijos žydes pasipriešinimo kovų dalyves iš įvairių pogrindžio grupių ir vykdžiusias skirtingas misijas.

Žydų išminties literatūroje apstu pasakojimų apie silpnesniojo pergalę: istorijos apie Dovydą ir Galijotą, apie vergus izraelitus, skaudžiai pamokiusius faraoną, apie brolius Makabiejus, nugalėjusius graikų imperiją.

Tačiau ši istorija kitokia.

Lenkijos žydų pasipriešinimo sąjūdis, vertinant jo veiklą karinės sėkmės, nacių aukų ir išgelbėtų žydų atžvilgiu, pasiekė tik sąlygiškai mažyčių pergalių⁸. Bet jų *pastangos* priešintis buvo gerokai didesnės ir labiau organizuotos, nei aš kada nors būčiau galėjusi įsivaizduoti, o lyginant su pasakojimais apie Holokaustą, kuriuos girdėjau augdama, jos buvo tiesiog milžiniškos. Ginkluotos žydų pogrindžio grupės veikė daugiau kaip devyniasdešimtyje Rytų Europos getų⁹. „Nedideli bruzdėjimai“ ir sukilimai vyko ne tik Varšuvoje, bet ir Bendzine, Vilniuje, Balstogėje, Krokuvoje, Lvove, Čenstakavoje, Sosnovece ir Tarnuve¹⁰. Ginkluotas žydų pasipriešinimas kilo bent penkiose didžiosiose koncentracijos ir mirties stovyklose, įskaitant Aušvicą, Treblinką ir Sobiborą, bei aštuoniolikoje priverstinio darbo stovyklų¹¹. Trisdešimt tūkstančių¹² žydų įstojo į miško partizanų gretas. Žydų organizacijų tinklas teikė finansinę paramą dvylikai tūkstančių tautiečių¹³, buvusių Varšuvos pogrindyje. O prie viso to dar reikėtų pridėti ir nuolatinius kasdieninio nepaklusnumo veiksmus.

Kodėl, nesilioviau klausinėjusi savęs, niekada nebuvoau girdėjusi šių istorijų? Kodėl nebuvoau girdėjusi apie šimtus, netgi tūkstančius žydžių, kurios visais būdais dalyvavo šiame pasipriešinime ir dažnai būdavo jo priešakyje? Kodėl *Freuen* buvo tik nežinomos knygos pavadinimas, o ne klasikinis kūrinys Holokausto literatūros sąrašė?

Vėliau išsiaiškinau, kad pasakojimų apie Holokaustą sklaidą lėmė nemažai veiksnių, asmeninių ir politinių. Mūsų kolektyvinę atmintį formavo viena kitą sekančios pasipriešinimo kovos. O tyla – tai priemonė, padedanti keisti suvokimą ir jėgų balansą, kuri daugelį dešimtmečių skirtingai reiškėsi Lenkijoje, Izraelyje ir Šiaurės Amerikoje. Tyla, beje, yra ir įveikos bei išgyvenimo būdas.

Netgi tada, kai pasakotojai, priešindamiesi vyravusiai tendencijai, imdavo kalbėti apie pasipriešinimo kovas, jie labai mažai dėmesio skyrė moterims¹⁴. O tais išskirtiniais atvejais, kai pasakotojai į savo pasakojimus įtraukdavo ir jas, moterys dažniausiai būdavo vaizduojamos prisilaikant pasakojamojo žanro stereotipų. Jaudinančiame 2001 metų televizijos filme „Sukilimas“ (*Uprising*), pasakojančiame apie Varšuvos getą, matome ir kovojančias moteris, deja, jų portretai tradiciškai iškreipiami. Moterys vadės filme vaizduojamos kaip nereikšmingos sukilimo dalyvės, protagonistų „merginos“. Vienintelė moteris, kuri filme pavaizduota kaip viena iš vadovujančių kovotojų, yra Tosia Altman, tačiau, nors jame ir pasakojama apie tai, kaip ji be baimės slapta gabeno ginklus, Tosia parodoma kaip daili, drovi ir naivi mergina, slaugiusi savo sergantį tėvą ir be didelio entuziazmo atsidūrusi pasipriešinimo kovų sukuryje. Tikrovėje Tosia dar prieš karą vadovavo jaunimo sąjūdžiui „Jaunasis sargybinis“, o jos biografas pabrėžia, kad ji buvusi užsispyrusi „žavi mergina“ ir „akiplėša“¹⁵. O filmo kūrėjai, perrašydami Tosios biografiją, ne tik iškreipia jos charakterio savybes, bet ir nutyli ją formavusius žydų moterų lavinimo, ugdymo bei darbo ypatumus.

Savaime suprantama, žydų pasipriešinimas fašistams Lenkijoje nebuvo feministinė misija, kurioje dalyvavo vien tik radikalai nusiteikusių moterys. Be abejo, vyrai taip pat ir kovojo, ir vadovavo. Vis dėlto dėl savo lyties ir gebėjimo nuslėpti žydiškumą moterys labai tiko vykdyti kai kurias kritiškai svarbias užduotis, ypač eiti kurjerių pareigas. Pasipriešinimo sąjūdžio kovotoja Chajka Grossman yra pastebėjusi: „Žydės merginos buvo mūsų sąjūdžio nerviniai mazgai.“¹⁶

Žymusis Varšuvos geto kronikininkas Emanuelis Ringelblumas yra rašęs apie to meto merginas kurjeres: „Nemurmėdamos, nė akimirkos nedvejojamos, jos prisiėmė ir vykdė pavojingiausias misijas. (...) Kiek kartų jos žvelgė mirčiai į akis? (...) Pasakojimas apie žydę pastarajame kare taps garbingu žydų istorijos puslapiu.“¹⁷

1946 metais *Freuen* siekė informuoti Amerikos žydų bendruome-

nę apie neįtikimą žydų tautybės moterų veiklą getuose. Dalis knygos bendraautorių manė, kad šių moterų vardai taps plačiai žinomi, o istorikai ateityje turės daug neeilinės medžiagos studijoms. Kovotoja Ružka Korczak rašė, jog šie pasakojimai apie moterų rezistenciją yra „didžiausias mūsų tautos lobis“ ir turėtų tapti neatskiriama žydų tautosakos dalimi.¹⁸

Praėjus septyniasdešimt penkeriems metams, šios neeilinės moterų iš esmės ir toliau lieka nežinomos, o joms skirti puslapiai amžinosios atminties knygoje¹⁹ vis dar tušti. Iki šiol.

PROLOGAS

Žvilgsnis į ateitį: gintis ar gelbėtis?

Šis nedidelis miestelis su žvilgsnį traukiančia pilimi, pasteliniais namais ir ledinukų spalvų gatvelėmis iš aukštai panašus į pasakų karalystę. Gyvenvietė Bendzine įsikūrė¹ devintajame amžiuje, kai šalia prekybinio kelio, jungusio Kijevą ir Vakarų, buvo pastatyta tvirtovė. Bendziną, kaip ir daugelį kitų viduramžius menančių Lenkijos, ypač pietinės jos dalies, miestų supa nuostabaus grožio kraštovaizdis. Žaluma asocijuojasi toli gražu ne su mirtimi ir nesutarimais, nuolatiniais mūšiais ir griežtais potvarkiais. Žvelgiant į jį iš toli, niekada neįtartum, kad šis karališkas miestelis, virš kurio puikuojasi paauskuotas bokštas, buvo tapęs kone visiško žydų sunaikinimo simboliu.

Įsikūręs viename iš Lenkijos regionų Zaglembijoje*, Bendzinas keletą šimtmečių buvo žydų gimtieji namai. Šiame regione jie dirbo ir klestėjo nuo trylikto amžiaus. Šešiolikto šimtmečio antroje pusėje Lenkijos karalius Bendzino žydams suteikė teises turėti savo maldos namus, įsigyti nekilnojamojo turto, neribotai verstis prekyba, skersti gyvulius, įvežti alkoholį. Daugiau kaip du šimtus metų, tai yra visą tą laiką, kai jie mokėjo mokesčius, žydai buvo ginami ir išplėtojo stiprius prekybinius ryšius. Aštuonioliktame šimtmeetyje miestas turėjo paklusti griežtai prūsiškai tvarkai, o paskui atiteko Rusijai, tačiau vietos bendruomenės priešinosi užsienio kolonistams ir toliau palaikė draugiškus lenkų ir žydų santykius. Dvidešimtajame amžiuje suklestėjo ekonomika, buvo atidarytos šiuolaikiškos mokyklos, ir Bendzinas tapo naujų pažiūrų, ypač socialistinių, centru. Naujovės skatino stiprius ir produktyvius vidinius susidūrimus: suklestėjo žydų politinės partijos, profesūra ir spauda. Žydų procentinis skaičius, kaip ir daugelyje kitų šalies miestų, didėjo,

* *Zagłębie Dąbrowskie*, liet. Dambrovos anglių baseinas.

jie buvo neatsiejami nuo kasdienio gyvenimo. Jidiš kalbantys gyventojai sudarė svarbią srities gyventojų dalį, o Zaglembija tapo neatskiriama jų identiteto dalimi.

1921 m. Bendzinas buvo vadinamas Zaglembijos Jeruzale, o žydams priklausė 672 vietos pramonės įmonės – gamyklos ir amatininkų cechai. Beveik pusė² Bendzino gyventojų sudarė žydai, dauguma jų – pasiturintys: gydytojai, teisininkai, pirkliai ir pramonės įmonių savininkai. Tai buvo liberalūs, pasaulietiški, nuosaikių socialistinių pažiūrų žmonės, kurie lankydavosi kavinėse ir tango vakarėliuose, klausydavosi džiazo ir slidinėdavo, atostogų vykdavo į savo vasarnamius kalnuose ir laikė save europiečiais. Gerai gyveno ir religingi žydai bei darbininkai, turintys ne vieną dešimtį maldos namų ir platų partinį pasirinkimą Žydų tarybos rinkimuose. 1928 m. municipaliteto rinkimuose buvo atstovaujama dvidešimt dviem partijoms, septyniolika iš jų – žydų. Bendzino mero pavaduotojas buvo žydų tautybės. Be abejo, šie žmonės nė nenutuokė, kad dinamiškas pasaulis, kurį jie buvo sukūrę, netrukus bus visiškai sunaikintas, arba kad jiems teks kovoti dėl to, ką yra paveldėję, ir net už savo gyvybes.

1939-ųjų rugsėjį Bendziną nusiaubė į Lenkiją įsiveržusi Vokietijos kariuomenė. Naciai sudegino įspūdingą romaniško stiliaus sinagogą, architektūros šedevrą, išdidžiai stovėjusį kalvos šlaite, ant kurios stūkso pilis, ir nužudė kelias dešimtis žydų³. Praėjus trejiems metams, dvidešimt tūkstančių žydų, paženklintų antsiuvu su Dovydo žvaigžde ant rankovės raiščių⁴, buvo išvaryti už miestelio ribų ir po keliolika šeimų sugrūsti į pašiūres bei vienviečius kambarius. Žmonės, daugelį amžių gyvenę santykinėje taikoje ir gerovėje, sėkmingai integravęsi į visuomenę, dalyvavę kultūriniam gyvenime, buvo suvaryti į kelis apleistus gyvenamųjų namų masyvus. Bendzine atsirado naujas rajonas. Niūrus ir šaltas. Getas.

Zaglembijos getai buvo vieni iš paskutiniųjų „likviduotųjų“ Lenkijos getų, į kuriuos Vokietijos kariuomenė, vykdydama „Galutinį sprendi-

mą⁴⁵, atvyko jau vėliau. Daugelis geto gyventojų turėjo darbo leidimus, todėl buvo išvežti priverstiniam darbui į Vokietijos ginklų gamyklas ir cechus, o ne iškart išgabenti į mirties stovyklas.

Bendzine ir toliau buvo teikiamos pašto paslaugos, todėl į getus suvaryti žydai palaikė ryšius su Rusijos, Slovakijos, Turkijos, Šveicarijos ir kitų ne arijų šalių gyventojais. Tai buvo svarbi aplinkybė, dėl kurios žydų pasipriešinimo židiniai atsirado net tokiose niūriose vietose.

Tarp vienas prie kito susigrūdusių panikos, nerimo ir baimės apsiaustų namų stovėjo ypatingas pastatas. Jo stiprybė buvo ne tvirti pamatai (artinosi metas, kai stiprybę užtikrins požeminiai bunkeriai), bet jame įsikūrusių žmonių smegenys, širdys ir raumenys. Tai buvo Bendzino žydų pasipriešinimo sąjūdžio štabo būstinė. Pasipriešinimo, kilusio iš sionistų darbininkų judėjimo*, kurio ideologinį pagrindą sudarė žydų teisių užtikrinimas, žemės dirbimas, socializmas ir lygybė. Ginklo draugus formavo unikali „dieta“: fizinis darbas ir moterų lygia-teisiškumo principas. Šiame pastate buvo įsikūręs jaunimo sąjūdžio „Laisvė“ centras.

1943 metų vasarį getą tvirtais it plienas gniaužtais sukaustė šaltis. Bendruomenės pastatas, kuriame niekada netrūko veiksmo, neiįprastai nutilo. „Laisvės“ vykdomai kultūrinei veiklai nuo seno būdingas šurmulys – kalbų mokymosi kursai, muzikiniai renginiai, seminarai apie ryšį, jungiantį širdį su žeme, – nurimo. Nei balsų, nei dainų.

Iš skalbyklos pasirodė Renia Kukielka, aštuoniolikmetė žydaitė ir būsimoji pagrindinio pasipriešinimo sąjūdžio kovotoja. Ji ėjo į susirinkimą pirmame štabo aukšte, prie didžiojo stalo, prie kurio buvo kuriami svarbiausi planai. Tai buvo įprasta susitikimų vieta.

– Pavyko gauti keletą dokumentų, – informavo Heršelis.

Susirinkusieji aiktelėjo. Tai buvo aukso vertės bilietai – iš Lenkijos į gyvenimą.

* *Poalei Zion* – Siono darbininkai.

Išmušė apsisprendimo valanda.⁶

Viename stalo gale, suraukusi kaktą, stovėjo juodaakė Frumka Plo-tnicka. Kilusi iš vargingos religingų Pinsko žydų šeimos, ši intravertė dar būdama paauglė įstojo į sąjūdį, o jos įgimtas rimtumas bei analitinis mąstymas leido užimti vis aukštesnes pareigas. Prasidėjus karui, ji greitai tapo viena iš pagrindžio vadovų.

Kitame stalo gale stovėjo Heršelis Springeris, jos kolega, taip pat vienas iš Bendzino „kariuomenės“ vadų. Visų mylimas Heršelis buvo „tikrų tikriausias žydas savo charakteriu“⁷, lengvai rasdavęs bendrą kalbą su visais tautiečiais, nes gerai išmanė ir vadeliotojui, ir skerdikui rūpi- mas kasdienės temas. Jo įprastai draugiška paika šypsena ir šikart veikė raminamai, kaip priešnuodis aplink siaučiančiam naikinimui, vis labiau tuštinančiam jų nešvarų, suodžiais užneštą getą, kurio aidas sklinda į nebūtį.

Renia įsitaisė tarp jųdviejų, šalia kitų jaunų žydų.

Tikrovė ją buvo taip sukrėtusi, kad mergina dažnai pasijusdavo ne- galinti patikėti, jog viskas vyksta iš tiesų. Iš penkiolikmetės mergaitės, turinčios šešis brolius ir seseris bei mylinčius tėvus, ji per kelerius metus tapo našlaite, nežinančia nei kurie iš jų dar gyvi, nei kur jie galėtų būti. Kartu su šeima Renia bėgo negyvėlių pilnais laukais. Toliau laukais ji bėgo jau viena. Vos prieš keletą mėnesių, iššokusi iš važiuojančio trauki- nio ir apsimetusi lenkų valstiečių dukra, gavo kambarinės darbą vienoje pusiau vokiškoje šeimoje. Kad nuslėptų savo tapatybę, Renia labai prašė šeiminkų vestis ją bažnyčion, tačiau pirmą kartą ten būdama nuolat krūpčiojo, baimindamasi, jog nežinos, kada atsistoti, kaip sėdėti, kaip žegnotis. Paauglė tapo nuolat vaidinančia aktore. Šeimos galva pamėgo Renią už jos švarą, darbštumą ir netgi išsilavinimą. „Esu iš kultūringos šeimos, – iš dalies melavo ji. – Mes buvome turtingi. Tik tėveliams mi- rus, man teko imtis fizinio darbo.“

Su Renia buvo elgiamasi gerai, tačiau, slapta susisiekusi su savo seserimi Sara, ji suprato turinti būti kartu su ja, vienintele likusia gyva šeimos nare. Sara pasirūpino, kad Renia būtų slapta atgabenta į Bendzi- ną, tai yra į jaunimo „Laisvės“ organizacijos, kuriai ji priklausė, centrą.

Renia, dabar jau mokyta mergina, dirbo nuošaliai įrengtoje skal-

bykloje. Gete ji gyveno nelegaliai – kaip pažeidėja tarp pažeidėjų. Okupuotą Lenkiją naciai buvo padaliję į atskiras teritorijas. Renios dokumentai leido jai gyventi tik Generalinėje gubernijoje, „rasinio sąvartyno“⁸ srityje, turėjusioje be pertrūkio aprūpinti vergiško darbo jėga, o galiausiai tapti masinio Europos žydų naikinimo vieta. Dokumentų, kurie leistų įkelti koją į Trečiojo reicho aneksuotą Zaglembiją, ji neturėjo.

Reniai iš dešinės sėdėjo Frumkos sesuo ir visiška šios priešingybė Hancė, kuri savo energija ir neblėstančiu optimizmu užpildė prietemoje skendintį kambarį. Hancė mėgo pasakoti bendražygiams, kaip ji nuolat kvailino nacius persirengusi katalike ir marširuodama tiesiog jų aki-vaizdoje. Susirinkime dalyvavo ir Sara, moteris ryškiais skruostikauliais ir tamsiomis, skvarbiomis akimis⁹, ji drauge su Heršelio mergina Aliza Zitenfeld globojo geto našlaičius. Prie stalo tikriausiai buvo ir skaisčia-veidė Chajka Klinger, tiesmuka, nusileisti nelinkusi kitos analogiškos organizacijos vadovė, visuomet pasirengusi kovoti už savo idealus: tiesą, aktyvią veiklą ir orumą.

– Pavyko gauti keletą dokumentų, – pakartojo Heršelis.

Kiekvienas šių dokumentų leido vienam asmeniui patekti į internuotųjų stovyklą, kitaip tariant, leido gyventi. Tai buvo suklastoti valstybių sąjungininkių, paėmusių į nelaisvę vokiečių karių, piliečių asmens pasai. Žmones, turinčius šių valstybių pasus, naciai laikė specialiose stovyklose tam, kad juos vėliau galėtų iškeisti į savo tautiečius karo belaisvius. Tai buvo viena iš daugelio machinacijų su pasais¹⁰, apie kurias jie buvo girdėję pastaraisiais metais. Galbūt, vylėsi jie, šis metodas bus legalus. Tokiems dokumentams pagaminti ir įsigyti prireikdavo ne vieno mėnesio – procesas, įskaitant šifruotų laiškų su nuotraukomis siuntimą patyrusiems klastotojams, buvo labai brangus ir pavojingas. Gal kas norėtų įsigyti?

O gal geriau niekam neimti?

Gintis ar gelbėtis? Kautis ar trauktis?

Ši diskusija vyko jau ilgokai. Saujelei menkai ginkluotų žydų vis tiek nepavyks įveikti nacių, tai koks tikslas priešintis? Ar jie kovoja tam, kad oriai žūtų, keršytų, primintų būsimosioms kartoms apie savigarbą? Ar jie kovoja tam, kad padarytų daugiau žalos, vaduotų ir gelbėtų? O

jei taip, tai ką būtent? Pavienius asmenis ar jų sąjūdį? Vaikus ar suaugusius? Dalyvius ar vadovus? Kur žydams kovoti – getuose ar miškuose? Atskirai ar kartu su lenkais?

Išmušė apsisprendimo valanda.

– Frumka! – šūktelėjo kitoje stalo pusėje sėdintis Heršelis, stebeilydamas tiesiai į jos juodas akis.

Mergina, išlikdama visiškai rami, ryžtingai pažvelgė į jį.

Heršelis paaiškino, kad iš Varšuvos, tai yra iš jų visų gerbiamos vadovės Civjos Lubetkin, gautas nurodymas. Frumka, pasinaudodama šiuo asmens dokumentu, turi vykti iš Lenkijos į Hagą, kur įsikūręs Nuolatinis Tarptautinio Teisingumo Teismas, dabartinių Jungtinių Tautų pirmtakas. Ji turėsianti atstovauti žydams ir papasakoti pasauliui, kas vyksta. O paskui jai reikės išvykti į Palestiną oficialiai liudyti apie nacių vykdomus žiaurumus.

– Išvykti? – paklausė Frumka.

Renia, stipriai plazdant širdžiai, žvelgė į Frumką. Ji jautė, kad mergina irgi dvejoja, ir, nepaisant ramios Frumkos veido išraiškos, tarėsi matanti, kaip intensyviai darbuojasi jos skvarbus protas. Frumka buvo jų vadė, uola, į kurią galėjo atsiremti visi – ir vyrai, ir moterys. Įdomu, kurios iš jų gali būti paprašyta vykti kartu su Frumka? Ir kas gi jie būtų be jos?

– Ne, – savo tvirtu, bet švelniu balsu atsakė Frumka. – Jei mums lemta mirti, tai mirkime kartu. Tačiau, – ji trumpam nutilo, – pasistenkime mirti didvyriškai.

Klausydamiės jos žodžių, girdėdami, kaip užtikrintai ji kalba, susirinkimo dalyviai balsu atsiduso. Jie ėmė trypti kojomis, netgi šypsojosi – galėjai pamanyti, kad atgijo visas pastatas. Frumka stuktelėjo kumščiu – staigiu judesiu, nelyginant plaktuku – į stalą.

– Atėjo metas. Atėjo metas sutelkti jėgas.

Jų atsakymas buvo vieningas: ginsimės.

Renia, visuomet pasirengusi veikti, tartum spyruoklė stryktelėjo nuo kėdės.

PIRMA DALIS

Geto merginos

Herojiškos merginos (...) Jos nesibijodamos keliauja per Lenkijos miestus ir kaimus (...) Joms kasdien gresia mirtinas pavojus. Jos pasikliauja tik savo „arijiškais“ veidais ir galvas apgobusiomis valstiečių skarelėmis. Nemurmėdamos, nedvejodamos jos priima joms skiriamas pavojingas užduotis ir jas vykdo. Ar kuriai nors iš jų asmeniškai reikėjo keliauti į Vilnių, Balstogę, Lembergą¹, Kovelį, Liubliną, Čenstakavą arba Radomą ir nelegaliai gabenti spaudą, prekes, pinigus? Merginos savanoriškai imdavosi šios misijos, tarytum tai būtų savaime suprantamas dalykas. Gal Vilniuje, Liubline ar kuriame kitame mieste yra draugų, kuriuos būtina gelbėti? Jos tam pasirengusios. Niekas joms negali sutrukdyti. Niekas jų nesulaikys. (...) Kiek kartų jos žvelgė mirčiai į akis? Kiek kartų jos buvo suimtos ir apieškomos? (...) Žydų tautybės moters istorija užims garbingą vietą metraštyje, pasakojančiame apie žydų tautą dabartiniame kare. O svarbiausi veikiantys asmenys šioje istorijoje bus Chajkos ir Frumkos. Šios merginos niekada nenuleidžia rankų.²

*Emanuelio Ringelblumo dienoraščio įžanga,
1942 m., gegužė*

PIRMAS SKYRIUS

Po lin

Renia

1924-ŪJŪ SPALIS

1924-ųjų spalio 10-ąją¹, penktadienį, Jendžejuvo žydams rengiantis šabo išvakarėms², – viena po kitos buvo uždaromos krautuvės, užrakinamos kasos, o namuose buvo verdama, pjaustoma, troškinama, – Mošė Kukielka iš savo parduotuvės sparčiu žingsniu skubėjo namo. Jo šeima gyveno šešioliktajame Klaštornos (Vienuolyno) gatvės name, mažame akmeniniame pastate šalia augalija apsodinto pagrindinio kelio, iškart už kelio vingio, skiriančio nuo didingo viduramžių vienuolyno komplekso, garsėjančio savo turkio ir aukso spalvų interjeru. Šįvakar jų šeimyna buvo itin subruzdusi. Artėjant saulės laidai ir oranžiniam Kelcų rudeniui krauju nudažius vešlius slėnius ir banguojančias kalvas, nuo Kukielkų krosnies sklindąs karštis, viryklės švykštimas ir bažnyčios varpų gaudesys kūrė įprastą foną jų šeimai, kurioje buvo klegama jidiš ir lenkų kalbomis³. O paskui pasigirdo naujas garsas – pirmoji kūdikio rauda.

Mošė ir Lėja buvo šiuolaikiški, tačiau tradicijų besilaikantys žydai, kaip ir jų trys vyresnieji vaikai. Perėmę lenkų kultūrinius ypatumus ir puoselėjantys žydų papročius. Šabo vakarienei ir maldai Mošė paprastai skubėdavo namo arba į *štiblį* (maldos namus), spėriai žingsniuodamas atvira miestelio aikšte, išilgai pastelinių namų, prasilenkdamas su kaimynystėje gyvenančiais ir dirbančiais žydais pirkliais ir krikščionimis ūkininkais. Šią savaitę, glostomas rudens vėsos, Mošė skubino dar labiau. Namuose, tradiciškai uždegus žvakes, buvo laukiama šabo nely-

ginant jaunikio, bet tądien Mošei rūpėjo pasveikinti naują svečią. Dar svarbesnį.

Sugrįžęs tėvas rado ją, savo trečiąją dukrele, kuri akimirksniu tapo spindinčiu jo išvalgios akies obuolėliu. Hebrajiško vardo „Rivka“ šaknis turėjo keletą reikšmių, įskaitant „ryšys“, „vienybė“ ir netgi „žavi“. Biblijoje Rivka buvo viena iš keturių svarbiausių žydų tautos moterų. Be abejo, į lenkų tautą iš dalies įsiliejusioje šeimoje naujagimei buvo duotas ir lenkiškas vardas Renia. Pavardė „Kukielka“ panaši į lenkišką „Kukielo“, tai yra į pavardę giminės, kurios ne viena karta vadovavo vietos laidojimo namams⁴, o žydai prie lenkiškų pavardžių dažnai pridurdavo dailias galūnes, pavyzdžiui, „-ka“. Taip radosi pavardė „Kukielka“, kuri reiškia „Lėlė marionetė“.

Ėjo 1924-ieji. Buvo praslinkę vos metai nuo tos dienos, kai tarp tautinė bendruomenė, pasibaigus okupacijai, dalyboms ir nuolatiniam sienų kilnojimui, pripažino naująją Lenkiją su jos naujai nustatyta valstybine siena. (Yra vienas senas žydų anekdotas, kuriame žmogus teiraujasi, ar jo miestelis priklauso Lenkijai, ar Rusijai. Į tai jam atsakoma: „Šiomet mes esame Lenkijoje.“ Žmogus nudžiunga: „Ačiū Aukščiausiam! Aš jau nebeišgyvenčiau dar vienos rusiškos žiemos.“) Ekonomika „dreifavo“, dauguma Jendžejuvo žydų gyveno žemiau skurdo ribos, bet Mošė, kaip smulkus verslininkas, – jo *gallenteria* parduotuvė prekiaavo sagomis, šluostėmis ir siuvimo reikmenimis, – vertėsi ganėtinai gerai. Jis išlaikė vidutinei klasei priklausančią šeimą ir rūpinosi jos narių muzikiniu bei literatūriniu lavinimusi. Ant šabo stalo, šįkart paruošto dviejų Kukielkų vyresnėlių ir giminaičių⁵, nes Lėja buvo užsiėmusi kitais reikalais, buvo padėti to meto skanėstai⁶, kuriuos Mošė išgalėjo parūpinti: saldus likeris, imbierinis pyragas, kepenėlių paštetas su svogūnais, *cholentas* (ant silpnos ugnies gaminta tiršta pupelių ir mėsos sriuba), bulvių ir saldžių lakštinių *kugelis*, slyvų ir obuolių kompotas, arbata. Na, o Lėjos *gefalte* žuvis, kurią ji dažniausiai penktadienį patiekdavo į stalą, vėliau taps mėgstamiausiu Renios patiekalu. Savaime suprantama, ši vakarienė buvo itin šventiška.

Kartais asmenybės bruožai, sieloje išpausti psichologiniai jos savu-

mai, būna pastebimi, netgi akivaizdžiai, jau pirmosiomis egzistavimo valandomis. Gali būti, kad Mošė jau tada, kai pirmą kartą paėmė mergaitę ant rankų, įkvėpdamas jai savo švelnumo, sumanumo ir kandumo, žinojo, kad jo dvasia ves ją kelionėje, kurią 1924 metais nelabai kas galėjo numatyti. Gali būti, kad jis žinojo, jog mažoji Renia, mergaitė didelėmis žaliomis akimis, rusvais plaukais ir švelnių veido bruožų, jo mažoji, žavioji lėlytė, gimė vaidinti.

Jendžejuvas⁷ buvo štetlas, o tai jidiš kalba reiškia „miestelis“, ir šis žodis buvo vartojamas kalbant apie Lenkijos miestą, kuriame buvo turgus ir gyveno nemaža žydų bendruomenė. Reniai gimus, prie keturių su puse tūkstančio miestelio žydų tautybės gyventojų, kurie sudarė maždaug keturiasdešimt penkis procentus jendžejuviečių, prisidėjo dar vienas žmogus. (Greitai prisidės dar trys⁸: Renios jaunesnieji broliukai Aaronas ir Jakovas – arba mažasis Jankelis – bei sesutė Estera.) Žydų bendruomenę, čia įsikūrusią devyniolikto amžiaus septintajame dešimtmetyje, kai jiems galiausiai buvo leista apsigyventi šiame krašte, sudarė daugiausia neturtingi žmonės. Dauguma jų – komivojažeriai, išnešiodavę prekes nuo durų prie durų arba besiverčiantys smulkia prekyba jiems priklausančiose krautuvėlėse judrioje turgaus aikštėje ir aplink ją. Kiti daugiausia amatininkai: batsiuviai, kepėjai, staliai. Jendžejuvas nebuvo toks šiuolaikiškas kaip Bendzinas, miestas šalia sienos su Vokietija ir Vakarais, vis dėlto ir čia gyveno būrelis vietos elitui priklausančių žydų: gydytojų, skubios medicinos pagalbos darbuotojų ir mokytojų, o vienas netgi teisėjas. Maždaug dešimt procentų miestelio žydų buvo turtingi, jiems priklausė lentpjūvės, malūnai ir mechaninės dirbtuvės, ir netgi pastatai centrinėje miesto aikštėje.

Renios vaikystėje, ketvirtajame amžiaus dešimtmetyje, Jendžejuve, kaip ir likusioje Lenkijos dalyje, klestėjo šiuolaikinė žydų kultūra. Tuo metu vien tik Varšuvoje buvo leidžiama stulbinamai daug, net šimtas aštuoniasdešimt, žydų laikraščių: šimtas trisdešimt jidiš kalba, dvi-

dešimt penki hebrajų ir dvidešimt penki lenkų⁹. O į Jendžejuvo pašto skyrių būdavo atsiunčiamos kelios dešimtys prenumeruojamų žurnalų. Vietos žydų bendruomenė augo. Jendžejuve veikė skirtingi maldos namai, pritaikyti skirtingoms judaizmo kryptims. Netgi tokia maža miestelyje veikė trys žydų knygynai, leidykla, žydų biblioteka, daugėjo dramos ir literatūros mėgėjų skaičius, o politinės partijos augo lyg ant mielių.

Renios tėvas aktyviai dalyvavo žydų ugdymo ir labdaringoje veikloje: rūpinosi vargšų maitinimu, kartu su kitais *chevra kadiša* laidojimo draugijos nariais patarnaudavo laidotuvėms, buvo vietos bendruomenės kantorius. Rinkimuose jis balsuodavo už sionistus. Religingi sionistai aukštino devyniolikto amžiaus rašytojo Theodoro Herzlio idealus, tikėdami, kad visavertė ir atvira žydų egzistencija įmanoma tik Palestinoje, tikrojoje žydų pilietinėje tėvynėje. Taip, Lenkija daugelį metų buvo jų namais, tačiau tik laikiniais. Mošė svajodavo apie tai, kaip vieną dieną išgabens savo šeimą į „pažadėtąją žemę“.

Partijos rengdavo paskaitas ir politinius debatus. Galime tik įsivaizduoti, kaip Renia lydėjo savo mylimą barzdotą tėvą į vieną iš gausiai lankomų ir vis labiau populiarėjančių miestelio sionistų susirinkimų, tarkime, į diskusiją „Kova už žydų Palestiną“, vykusią 1937-ųjų gegužės aštuonioliką¹⁰. Vilkinti lenkišku mokykliniu baltos ir tamsiai mėlynos spalvų „jūreivišku“ švarkeliu ir klostuotu sijonu, ilgomis, kelius siekiančiomis kojinitėmis¹¹, Renia, amžina pasivaikščiojimų mėgėja¹², tvirtai spaudė Mošės ranką, kai juodu pro dvi naujas sionistų bibliotekas žingsniavo į susirinkimą, kuriame šimtai žydų energingai diskutavo, suaudrinti klausimų apie savo vietą visuomenėje. Naujojo identiteto stabilumą neseniai atgautoje tėvynėje aptarinėjo ne tik lenkai, bet ir žydai. Koks žydų vaidmuo šioje naujoje šalyje, kurioje jie nuolat gyveno jau daugiau kaip tūkstantį metų, tačiau niekuomet nebuvo laikomi tikrais lenkais? Ar jie pirmiausia lenkai, ar žydai? Diasporos tapatumo klausimas atrodė ypač aštrus dabar, kai taip sparčiai stiprėjo antisemitinės nuotaikos.